

М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 19» халықаралық ғылыми - практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19, посвященной 110-летию М.А. Гендельмана». - 2023.- Т. I, Ч. IV. – Б. 161-164.

ӘОЖ 338.431(574)(045)

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК ӨНДІРІС ПЕН АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ТҰРАҚТЫ ДАМУ МЕХАНИЗМІ

*Муталипқызы Б, э.ғ.к., доцент
Мусина Р.С, э.ғ.к., қауымдас-тырлға профессор
С. Сейфуллина атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Біздің елімізде Агроөнеркәсіптік өндіріс пен ауыл шаруашылығының тұрақты даму механизмі бүгінгі таңда агроөнеркәсіптік кешендегі өндіргіш күштердің дамуына, табиғи-климаттық факторларға байланысты, өндіріс уақытша, ауыл шаруашылығы жағдайында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету, ауылшаруашылық өндірісінің дамуын қамтамасыз ету қажет кәсіпорынның жұмыс істеуі мен стратегиялық дамуы, сондай-ақ ондағы негізгі өндірістік ресурстардың санын көбейту және кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік жағдайын жақсарту керек.

Бұл кәсіпорынның азық-түлік нарығындағы стратегиясы. Осы сома бойынша бәсекелестік стратегияны бағалау олардың арасынан ең тиімдісін таңдауға мүмкіндік береді. Нарықтағы ең маңызды шешім нақты бәсекеге қабілеттілігі бар өндірістік құрылымдардың экономикалық үрдістерін ұйымдастырушылық, технологиялық, техникалық және экономикалық бағыттарына, даму жүйелерінде бизнесті басқарудың жүйелі қалыптасуына, қаржылық жағдайды күшейте отырып, экономикалық басқару механизміне негізделу [1].

Материалдық ресурстардың қазіргі тапшылығы жағдайында өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың интеграциясының кеш дамуының себебі осы. Бұл ішкі шаруашылық байланыстардың тығыз байланысын, технологиялық және экономикалық шараларды, оның ішінде қосымша өндіріс пен өңдеу салаларын тиімді және дәйекті түрде жүзеге асыруды талап етеді. Шаруашылықтардың жетіспеуінен өнімсіз технологиялық әлеуетін тиімді пайдалану бағыты. Сондықтан олардың ресурстық әлеуеті ғылыми негізделіп, объективті бағалануы тиіс.

Мысалы: Қазақстанның ауыл шаруашылығы басқармаларының деректері бойынша 2022 жылы барлық ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алаңдары 22,9 млн га астам жерді құрайды, бұл 2021 жылғы деңгейден 13,5 мың га көп. Оның ішінде дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар – 15,8 млн га (272,9 мың га аз), оның ішінде бидай – 12,5 млн га (357,6 мың га аз). Майлы дақылдарды 2,9 млн га астам (160,1 мың га аз), азықтық дақылдарды – 3,7 млн га (446,9 мың га көп), мақтаны – 115,2 мың га (5,5 мың га көп), қант қызылшасын – 26,3 мың га

(4,6 мың га көп), картопты – 200,2 мың га (5,0 мың га көп), көкөніс дақылдарын 168,1 мың га (2021 жылғы деңгейде) және бақша дақылдарын 107,2 мың га (3,3 мың га аз) орналастыру жоспарланған [2].

Ал, осы деректерге қарайтын болсақ, шағын және орта ауылшаруашылық құрылымдарда, өндірістің техникалық факторлары сақтала бермейді. Олардағы өндірілген өнім сапа жағынан нарық талаптарына сай келе бермейді. Осыған байланысты коммерциялық құрылымдар арасында «шаруа өніміне» деген нашар көзқарас қалыптасқан, оларға деген сатып алу бағасы алдын - ала төмендетіледі. Осының салдарынан олардың өндірістік – қаржылық қызметі нашарлап отыр.

Шағын және орта ауылшаруашылық құрылымдардың экономикалық бірлігіне мынандай түрде қол жеткізуге болады:

- әрбір шаруашылықтарда нарыққа ынғайлы қосымша қызмет көрсету салаларын үйлестіру;
- агроқұрылымдарда ауылшаруашылық дақылдарын жаңа түрімен алмастырып егуді, өндірістік агротехникалық талаптарын сақтай отырып жүзеге асыру;
- агротехникалық мүлік немесе жер үлестері бойынша дивиденттерді бөлу негізінде ішкі шаруашылық бағаны және өндірісті ынталандыру механизімін әзірлеу.

Өндірістің өзіне тән ерекшеліктеріне және басқа да факторларға байланысты шаруашылық жүргізудің бұл механизімі де, қазіргі ұйымдық-құқықтың формалардың әр түрлі болуына байланысты өзіндік ерекшеліктермен бейнеленеді. Оларға акционерлік қоғам (АҚ) және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер (ЖШС) халықтың жеке меншік мүліктері, яғни жерді ұзақ мерзімге пайдалану құқығынан айыруға әкеліп соғады.

Оның үстіне ауылдағы халықты тікелей ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруден алшақтатады. Дегенмен, соңғы жылдарда қалыптасқан дағдарыстық көріністер қаржы – қаражаттың және материалдық - техникалық ресурстың жетіспеуі, азық-түлік нарығының болмауы, халықты мемлекеттік қолдау мен әлеуметтік жағынан қорғаудың нашарлығы және т.б. сол сияқты кейбір аудандарда шаруашылық серіктестіктердің, әсіресе жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің саны көп сапасы аз болуына әкеліп соғуда.

Қазіргі таңда аграрлық секторы ұлттық экономиканың маңызды, стратегиялық және дамушы секторларының бірі болып табылады. Мемлекет аграрлық секторда қолайлы инвестициялық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді қолдауда ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдайын жасау [3]. Олардың көп таралу себебі болашақтағы еліміздің сапалы өнім өндіруге кедергі келтіреді десек артық болмас. Тек мұндай кәсіпорындар тек алғашқы капиталы немесе несие алуға, бюджет алдындағы, еңбек ақы қарыздарын қайтаруға, тұқым, жанар-жағар май, ауыл шаруашылық техникасын алуға кепілдік мүлікті болса жеткілікті. Еңбек үрдісіне тікелей қатысудың да қажеті шамалы болады.

Ал ауыл шаруашылық өндірістік кооперативтерде олардың мүшелері еңбек үрдісіне жеке басының қатысуы міндетті. Бұл құрылымдар шаруа серіктестіктерге, акционерлік қоғамдарға қарағанда еңбек адамының және

меншік иесінің бір жұмысшысының бойынша үйлескен принциппен жүзеге асырылады. Өздерінің мүліктік жарналары мен жер үлестерін кооперативтің жарғылық қорына өткізе отырып, кооператив мүшелері жұмыс алу кепілдігіне қол жеткізеді. Сондықтан да ауылдық жерде әлеуметтік орта белгілі деңгейде тұрақталады. Демек, әсіресе шалғай жатқан аудандарда осындай тұрақтылыққа көңіл бөлуі тиіс. Осы жағдайларды ескере отырып, өндірістік кооперативтердің әлеуметтік - экономикалық табиғи ерекшелігіне байланысты ауылдық жерлерде өнеркәсіпті дамыту керек. Яғни, нарықтық қатынастарының қалыптасуы жағдайында аграрлық сектор мемлекеттік реттеуді өте қажет етеді. Бұл мәселені, экономикасы күйзеліске, түскен, агроқұрылымдары шектен тыс бөлшектеніп, тозып кеткен ауылдарда баршылық. Сондықтан Қазақстан үшін қазіргі жағдайда бірінші жолда агроөнеркәсіптік кешені ең алдымен ауыл шаруашылық кәсіпорындары ерекше жағдайда жұмыс істейді, яғни олар салааралық бәсекеге толыққанды және басқалармен терезесі тең болып қатынаса алмайды.

Сондықтан ауыл шаруашылық кәсіпорындары өзгеріп отырған экономикалық және технологиялық жағдайларға баяу бейімделеді. Ең негізгі кемшілігі – оған салынған капиталдың басқа салаларымен салыстырғанда қайтарымы төмен. Осыған байланысты аграрлық реформа кезінде жаңадан құрылған ауыл шаруашылық кәсіпорындары толық деңгейде бәсекелесе алмайды. Мұндай жағдайда «бәсекелестік қабілет» деген түсінік өзінің экономикалық мағанасын жоғалтады. Аграрлық сектордағы барлық субъекттерді мемлекеттік реттеудің, оларға қолдау көрсетудің қажеттілігін мойындау керек. Мысалы: дамыған елдерде мемлекет отандық ауыл шаруашылығын дамытуға баса назар аударады - әрбір гектарға мыңдаған Америка долларын жұмсайды екен. АҚШ -та фермер өнімдерінің бағасына мемлекет 30% мөлшерінде дотация береді. Ал ауыл шаруашылық өндірісі нашар елдерде бұл көрсеткіш 70 % -дан жоғары [4].

Агроөнеркәсіптік өндірістің, аграрлық азық-түлік және әлемдік нарықтың өзін-өзі реттеу принциптерімен өзара байланысты болу қажеттілігін аграрлық сектордағы барлық субъектілерді реттеуден байқаймыз. Реттеу жұмыстары тұтынушылар арқылы жүргізуіне аса көңіл бөлу керек, агроөнеркәсіптік өндіріс пен ауылдың әлеуметтік саласы арасындағы тығыз байланыс мемлекеттің де, өндірушілердің де, қайта өңдеушілер мен тұтынушылардың да назарында болғаны қажет. Ал, нарықтық өзін-өзі реттеу жұмыстарында сұраныс, ұсыныс және бәсекеге белгілі роль ойнайды. Осының бәрі бірін-бірі толықтыра келіп, жалпы аграрлық секторды дамытуға жағдай туғызады. Агроөнеркәсіптік өндірісті мемлекеттік реттеу мен әкімшілік реттеуге заң шығару, нормативтік-құқықтық база, ұйымдық миханизим, басқару жүйесі ретінде агроөнеркәсіптік өндіріс, ауылдық әлеуметтік саланы, аграрлық нарықты қамти келе тұтынушыларға нарықтықтың өзін-өзі реттеуіне байланысты сұраныспен пен ұсынысты бәсекеге қабілетілікті реттеуді айтатын болсақ:

- экономикалық реттеуде бюджеттік қолдау, несие-қаржы және салық саясаты, тауарлық және сатып алу, кедендік - тарифтік реттеу.

-әкімшілік реттеуде монополияға қарсы саясат, фитосанитарлық, ветеринарлық, экологиялық бақылау.

- стандарттау, өндірісті және шетке шығару мен шеттен әкелуді лицензиялау.

Қазіргі кезде шаруашылық жүргізудің нарықтық субъекттерінде ішкі шаруашылық өзара қарым-қатынас мәселелерін ұйымдастыру әр түрлі. Соның нәтижесінде шаруашылықтардың әр түрлі типтері қалыптасуда, олардың әрқайсысында әр түрлі жұмыс істеу механизмдері орын алуда. Ірі ауыл шаруашылық агроөнеркәсіптік құрылымдарында олардың ішкі шаруашылық бөлімшелерінде тиімді еңбекке ынталандыру механизмдеріне көңіл аудару керек. Барлық бөлімшелердегі адамдар өндірістің соңғы нәтижесінен өз үлестерін алулары қажет:

қызметкер – жеке кәсіпкерлік табысын, қызметкер меншік иесі – еңбек ақысы мен жарналарына дивидентің, жалдамалы жұмысшына – өзі істеген жұмысының сапасы мен санына байланысты өз еңбек ақысын, ішкі шаруашылық бөлімше - өндірісті әрі қарай дамыту үшін жалпы табыстағы үлесін, жалға беруші – жол ақысын, кәсіпорын – экономикалық, әлеуметтік дамуды қамтамасыз ететін мөлшерде өз пайдасын, ал мемлекет болса – салықтар мен пайдадан аударылатын әр түрлі төлемдерді алып отыруы керек. Нарықтағы ірі ауыл шаруашылық құрылымдарда ішкі шаруашылық қатынастар қалыптасуда бірнеше үлгілер бар [5].

Бірінші үлгі - Ішкі шаруашылық бөлімдерінде тек шаруашылық жүргізу дербестігіне ие, өзін-өзі өтеушілік принципінде жұмыс істейді, және кәсіпкерлік есеп шоттары бар.

Екінші үлгі - Ішкі шаруашылық бөлімдерінде заңды құқығы жоқ, өзін-өзі қаржыландыру принципінде жұмыс істейді, есеп шоттары кәсіпорынның қаржы - есеп айырысу орталығында.

Үшінші үлгі – Ішкі шаруашылық қатынастардың қазіргі заманға сай агроқұрлым ішіндегі бөлімдерінде нарықтықта еркін кәсіпкерлік субъекттер ретінде қалыптастырған орынды, олардың өздері өз өнімдерін мен табыстарына дербес ие боғандығы.

Төртінші үлгі – Ассоциациялар мен жоғары дәрежедегі кооперативтерге бірлескен заңды тұлғалар арасындағы ішкі шаруашылық қатынастар. Осынының ішіндегі төртінші үлгі қазір Солтүстік аймақтарында астық өндіретін, ірі-ірі корпоративтік бірлестіктерде кең тараған. Болашақта Қазақстанның негізгі ауыл шаруашылық аудандарында осындай ірі және орта кәсіпорындарды жандандыра отырып, олардағы ішкі құрылымдарды, экономикалық механизмдерін дамытып, жетілдіру керек [6].

Шаруашылық жүргізудің үлгісі – Солтүстік Қазақстан жағдайында астық компанияларын дамытуда, Оңтүстік өңірде күш шаруашылығында, мақта шаруашылығында, ірі ауыспалы егісі, күрделі суғару жүйелерді талап ететін аймақтарда болашақта жақсы дамиды. Олардағы шаруашылық жүргізудің кооперативтік және кооперативтік емес принциптерін кеңірек пайдалануды қарастыру керек. Ірі кәсіпорындар өздерінің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын тек әрбір қызметкердің жеке басының мүдделін қорғап, соны іс жүзінде асырғанда ғана толық көрсете алады.

Ірі тауарлы, әсіресе мамандандырылған кәсіпорындарды өзгерту барысында ғылыми негізделген көзқарасқа сенім арту керек. Бұл жағдайда олардың қандай меншікте отырғаны мәселені шешеді. Аграрлық сектордағы мемлекеттік меншікке негізделген ұйымдық құрылымдарды бөлшектеу жақсы нәтиже бермейді. Себебі олар ғылыми-прогресс саласында толыққанды біртұтас болашақ саясатты орынға бағытталған, селекциялық, өсімпаздық бағыттағы озат технологияларды енгізуге жұмылдырған.

Нарықтағы орта және шағын агроқұрылымдардың (жауапкершілігі шектеулі серіктестер, өнеркәсіптік кәсіпорындар, шаруа қожалықтары) қалыптасуына келетін болсақ, олар көлемі шағын бөлімдер мен фермалар негізінде құрылады және қазіргі кезде саны республика бойынша 120 мыңнан асып отыр. Осындай агроқұрылымдардың бір ерекшелігі – олар нарық жағдайына тез бейімделеді, сүт, көкөніс, картоп, жеміс-жидек, өндіру бағытында жақсы дамиды, мал және қой шаруашылығында да жақсы нәтижеге жете алады, өндіріс құрылымын тез өзгерте отырып, қарыз ауыртпалығына көп ұшырайды. Ал агроқұрылымдар параметрі, әдетте жер көлемімен, мал санымен, қызметкерерінің саны және негізгі қорының аумағымен сипатталады. Осы құрылымдық элементтердің сандық қатынастарын дұрыс белгілеу шаруашылық жүргізудегі барлық формалардың әрі қарай өсуіне және дамуына әсері бар. Реформа барысында ауыл шаруашылық құрылымдарының қызмет нәтижелеріне талдау жүргізу оңтайлы көлемдегі, салаларды оңтайлы үйлестірілген, техникамен қамтамасыз етілген, несиелік ресурстарды өз уақытында алып отырған шаруашылықтарда өндірістің деңгейі артып келе жатқанын көрсетеді. Яғни, агроқұрылымдардың бәсекелестік қабілетің арттыру бағытындағы мемлекеттік реттеу жұмыстары осы мәселелерді қамту керек [7].

Ал, олардың ішкі құрылымдарын оңайландыру, жаңа агроқұрылымдар қалыптастыру тек қана ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің қаржылық қызметін анықтайтын, сыртқы экономикалық жағдайын жақсарту арқылы реттелетін мәселе. Осы бағытта көптеген мәселелерді шешу қажет: Яғни, тауар алмасудағы эквиваленттік, ауыл шаруашылығы өнімдеріне өз уақытында есептеу, ауыл шаруашылық кәсіпорындарына болашақ өнім есебінен қарыз беру, ауыл шаруашылығына мемлекеттік қолдау көрсету және өтемақы төлеу, бағаларды реттеу, аграрлық саланы бюджеттен қаржыландыру монополияға қарсы реттеу жұмыстары, салық салу және несиелендіру барысына жеңілдіктер жасау.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын [Текст] Электронды ақпарат. - 2021.

2. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми Интернетресурсы: www.stat.gov.kz

3. Jussibaliyeva / Regulation of Labour-Surplus Resources within the Framework of State Employment Programs in Kazakhstan [Text] / Experience of Entrepreneurship Education: - 2019. -Vol. 22. Issue: 2. – P. 343-349 <https://www.abacademies>.

org/articles/regulation-of-laboursurplus-resources-within-the-frame-work-of-state-employment-programs-in-kazakhstan-experience-of-entrepreneursh-8114.html

4. Сафронов Н.А. Өндірістік сфера экономикасы [Текст]: оқу құралы М: Инфра - 2015. - 7 б.
5. Дональд Куратко «Кәсіпкерлік: теория, процесс және практика» [Текст]: Алматы, Ұлттық аударма бюросы. - 2018. - 18 б.
6. Мемлекеттік индустриалды - инновациялық даму бағдарламасы [Текст] Электронды ақпарат. - 2015.
7. Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік кодексі, [Текст] Электронды ақпарат - 2016.